

Ф. Сайдқұлова

**ВАРИАНТНОКИИ ҚИТЪАХОИ ШЕЪРӢ ДАР
АФСОНАХОИ ТОЧИКӢ**

*Вожаҳои қалидӣ: Фолклоршиносӣ, афсонаҳои тоҷикӣ, назм,
вариантнокӣ, гӯяндагони ҳалқӣ*

Вариантнокӣ яке аз ҳусусиятҳои ҳарактерноки фолклор аст. Фолклоршиносон ба ин масъала кайҳо диққати маҳсус додаанд. Дар эроншиносӣ низ масъалаи мазкур диққати фолклоршиносон, шевашиносон ва мардумшиносонро ҷалб намудааст.

Чунончи, И.А.Сухарев ва О.А.Сухарева соли 1934 ҳашт варианти афсонаи «Буз ва ҳашт бузгола» - ро ба табъ расонидаанд. (12) Оиҳо дар баробари қайд кардани шӯҳрати афсонаи «Буз ва ҳашт бузғола» дар маҳалҳои Тоҷикистон ва Ӯзбекистон вуҷуд доштани муродифи ин афсонаро низ хотирнишон менамояд.

Аз ҳамон солҳо сар қарда, фолклоршиносони тоҷик ба масъалаи вариантнокӣ каму беш аҳамият дода меоянд. Ин мавзӯъ алалхусус дар китоби дарсии Н.Маъсумӣ хеле хуб шарҳу баён ёфтааст. (6)

Дар бораи вариантнокии рубоиҳо тадқиқоти алоҳидаи монографий ба миён омадааст, ки ба қалами Э.С.Улуғзода тааллуқ додар. (13) Ӯ дар рубоиҳон ҳалқӣ мавқеи зиёд доштани синонимҳо ва ба воситаи оиҳо ба амал омадани вариантҳоро бо мисолҳои радиашаванда нишон медиҳад. Масъалаи вариантнокии фолклор дар фолклоршиносии тоҷик қисмаи дар тадқиқоти Р.Амонов шурӯъ шуда, минбаъд дар тадқиқоти Э.С.Улуғзода хеле вусъат пайдо кардааст.

Ҳамчунин Ф. Муродов дар асоси «Куллиёти зарбулмасалу мақолҳои тоҷикӣ» (зиёда аз шаш ҳазор мати), омилҳои асосии вариантнокии жанри зарбулмасалро муайян намудааст. (7)

Ба гуфти Н. Маъсумй «тексти фолклор бе тафйир нест, вай ҳамеша дар ҳолати тафйиршавӣ мебошад. ҳатто як асар дар худи як гӯяида ҳам метавоиад якчаид вариант дошта бошад.» (6, 21)

Аз ин лиҳоз мо сайъ намудем дар ин мақола оиди вариантнокии баъзе аз шеърҳои шомили афсонаҳои тоҷикӣ ибрози ақида намоем.

Аз баррасии назми афсонаҳои тоҷикӣ маълум гардид, ки порчаҳои шеърии ҳатто як афсона ҳам дорои вариантаҳои мухталиф буда метавонанд. Дар ин бора метавонем худи як афсонаи «Бузаки ҷипгилапо»-ро мисол орем. Ин афсона тавассути маҷмӯаҳои афсонаҳои «Ўротеппа» (8), «Самарқанд» (3), «Афсонаҳои тоҷикӣ» (2) ва гайра ба табъ расидааст.

Нусхаҳои ин афсона, ки дар маҷмӯаҳои дар боло зикр гардида чои шудаанд, шеърҳои фаровоноро дар бар мегиранд, ки онҳо аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Мо вариантнокии назми афсонаи мазкурро дар маҷмӯаҳои мухталифи афсонаҳои тоҷикӣ дар ҷадвали зайл нишон медиҳем.

**Дар ду варианти маҷмӯаи
«Афсонаҳои Самарқанд»
Бузак (3, 174-177)**

*Кис-кис, ба бомаки ларзонаки мо?
Хок мерезад ба ошаки явғонаки мо!
Ошаки мо шӯр шуд
Меҳмони мо кӯр шуд!*

*-Ту ҳӯрдӣ Алӯли ман!
Ту ҳӯрдӣ Булӯли ман!
Ту ҳӯрдӣ Пуштаки Сартанӯри ман!
Буро акун ба ҷанги шоҳи лолазори ман!*

**Дар маҷмӯаи «Афсонаҳои Ўротеппа»
Бузаки чиннӣ (8, 12-14)**

*-Кист-кист дар ин бомаки ларзонаки мо,
Хок мерезад да ошаки яв“онаки мо?
Ошакамо шӯр шуд,
Меҳмонакам кӯр шуд!
-Манам, манам бузаки чиннӣ,
Ду шоҳ дорам, ду биннӣ.*

Алўлакам ту хўрдӣ
Булўлакам ту хўрдӣ!
Буро ба ҹанги шоҳи ман

Дар маҷмӯаи «Афсонаҳои тоҷикӣ»
Бузаки ҷингилапо (2, 12-14)

Кист дар бомаки ларзонаки мо,
Хок мерезад дар ошаки явгонаки мо?
Ошаки явгонаки мо шўр шуд,
Меҳмонаки азизи мо кўр шуд!

Ман бузаки ҷингилаио,
Мезанам ба ҳар ду ио!
Алўлакамро ту хўрдӣ,
Булўлакамро ту хўрдӣ,
Хиштаки сари танўракамро ту хўрдӣ
Болошииакамро ту хўрдӣ,
Таҳшинакамро ту хўрдӣ,
Тоқчаиаракамро ту хўрдӣ,
Мехчанаракамро ту хўрдӣ,
Баро ба ҹанги шоҳи ман!

Дар «Афсонаҳои Сари Ҳосор»
Бузаки чинибинӣ (3, 177-178)

-Кист болои боми манда?
Они явгони мана шур кадӣ,
Чашми меҳмони мана кур кадӣ!

-Манам бузи Чинибинӣ,
Ду шоҳ дорум, ду бинӣ,
Алулама хўрдӣ,
Балулама хурдӣ,
Малулама хурдӣ,
Пуштаки Сартанурама хурдӣ,
Тоби ҹанги манда баро!

Бузаки чинибинӣ (1, 148)

Маюм бъзи ҷӯнӣ-бънӣ,
Дъ шоҳ доръм дъ бънӣ.
Ҳардъ бънним ҳълмънӣ,
Ҳардъ шоҳом кърмънӣ.

Кѣ хўрдай Алўли ма?
 Кѣ хўрдай Булўлн ма?
 Кѣ тиру камон дора?
 Кѣ мебъроя ба ҹанги ма?

Ин гуна тафовути назми афсонаро дар мисоли нусхаҳои афсонаи «Бибигамбусак» низ мушоҳида кардан мумкин аст, ки ҷадвали зерин ин масъаларо равшан месозад.

**Дар ду вариант дар маҷмӯаи
 «Афсонаҳои Самарқанд»
 Бибиқунғузак (3, 168-170)**

-Дукур-дукур аси омад,
 Асиаки ҳинг-ҳингон,
 Лачоми ҷинг-ҷингон,
 Ба тўи иошишо меравӣ,
 ҳассо ба дастак меравӣ,
 Сано ба иуштак меравӣ,
 Рафта ба тўи иошишо гўед, ки
 Бибиқунғузак ба даруни ҳавз афтидас.

Бибисанҷархотун (3, 171-172)

-О, аспасувор,
 Қамчини думи мор,
 Рав, мушакро гў,
 Гандаришакро гў,
 Асо дар муштакро гў,
 Кулвор дар иуштакро гў,
 Бибисанҷархотун дар ҳавзи гулов,
 Муҳон сиёҳуш ру-руи ов,
 Гуве, нагуве, дилтон даргира.

**Дар маҷмӯаи
 «Афсонаҳои Ўротеппа»
 Бибиқунғузак (8, 22-24)**

Тақ-тақасувор, ман ба ту метўм,
 Ҷомагулинор, ман ба ту метўм.
 Мушакро равӣ, гў,
 Гандаришакро равӣ, гў,
 Саночбаиуштакро равӣ гў,
 Маҳу маҳпарчи вай дар об,
 Маҳу шамъчироғи вай дар об,

Дар ҳавзи гулоби поппю афтидас.

Рўҳо сиё, мўҳо тунук,

Чашмо таги санг-ба булўққӣ,

Мушакро равӣ, гӯ.

Гандаришакро равӣ, гӯ.

Дар маҷмӯаи

«Афсонаҳои тоҷикӣ»

Бибигамбусак (2, 56-59)

Асии ало тақар-тақур,

Зину лаҷом шақар-шуқур,

Бинӣ гар мушакро, бигӯ,

Кўлбордариштакро бигӯ.

Бигӯ: «дўсти азизи ту,

Боақду ботамизи ту

Афтода дар ҷӯи хунук,

Дасташ тунук, мӯш тунук».

Дар маҷмӯаи

«Шугҳои Бухоро»

Момогамбуск (9, 165-167)

- Эй асиакий асисувор,

Қамчин думи мор,

Рафтӣ Мушакро бигӯ,

Саноҷ да иуштакро бигӯ,

Моҳи моҳтоби ту дар об,

Йак даста гулу шамъу чиронги ту дар об.

Дар маҷмӯаи

«Водни Қашқадарё»

Холақунғузак (4, 38-39)

Рафта тўйхона-ба гўед, ки

Холақунғузак ҳавз-ба галтидас.

Вай ин шеъра хонд:

Булуки майхотун ба рӯн об афтодас,

Мели лароз бар Ҷӯи об афтотас.

Рафтед, ҳассодастака гўед,

Рафтед, кулбориштака гўед

Ин афсона дар маҷмӯаи «Намунаи фолклори Дарвоз» бо номи «Мушак» чоп гардидааст, ки назми он ба ин қарор аст:

Асиакисавор,
 Ман туро мегүм,
 Қамчиндумбимор,
 Ман туро мегүм:
 Мушака дидӣ,
 Кудвол дар иуштака дидӣ,
 Ҷунгӯшака¹ дидӣ,
 Дидӣ, бигӯ, ки,
 Моҳпошишо дар ҳавзи гилоб,²
 Чураҳош³ рӯ рӯи об. (10, 79-80)

Суоле ба миён меояд, ки чаро норчаҳои шеърии дар маҷмӯаҳои гуногун чопшудаи як афсона аз ҳамдигар фарқ мекунанд?

Бо итминони комил метавон гуфт, ки ба вуҷуд омадани чунин тафовутҳо ба савияи дониш, тафаккур ва ҷаҳонбинии ғӯяндаҳои афсонаҳо вобастаанд. Яъне ғӯяндагони афсонаҳо зимни нақли афсона бо шавқу завқ ва истеъоди худ ин порчаҳои шеъриро месароянд. Ин гуна тафриқоти шеъриро мо дар ҳамаи навъҳои афсонаҳои тоҷикӣ дучор мешавем.

Дар ин бора назми афсонаи ҳаҷвӣ-маишии Кунгурбача, ки бо номи ҳуҷқунгур низ ёд мешавад, мисол мегирем:

Кунгурбача (3, 148-152)

-Ин товути кияй, мебарӣ ру-рун ғишиш?
 -Ин товути Кунгурбача, меҳмони биҳишт.
 -Ин товути кист, мерава дасту ба даст?
 -Ин товути Кунгурбача, ноҳӯрда ҳавас.
 -Ин товути кист, мерава ҷархзанон,
 -Ин товути Кунгурбачаи нодида ҷаҳон!

Ҳуҷқунгур (11, 171-175)

Ин товути кист, ки мерава даврзанон?
 Ин товути ҳуҷқунгури ноҳурдаҷаҳон.

Ин товути кист, ки мерава дасти ба даст?
 Ин товути ҳуҷқунгури напқаста қафас.

¹ Ҷунгӯшак - гӯшҳояш сиҳ

² Гилоб - гулоб

³ Чура - кокул

Дар гурӯҳи афсонаҳои инқӣ-ромаитикӣ асосан муҳокимаю баррасии мавзӯъҳои марбут ба инқӯ ошиқӣ, тараннуми муҳаббати поку самимии инсонӣ ва талошу ҷонғидонҳои дилдодагон дар роҳи ташкили оила мавқеи устуворе дошта, изҳори инқ, дарди дил ва мақсаду мароми дилдодагони кӯй инқ – ошиқон ва маъшуқаҳои некниҳоду покипят аксаран тавассути суруду таронаҳо ва дубайтиҳои дилнишину хотирмон ба зуҳур меоянд. Истифодаи чунин асарҳои ошиқонаи манзум иақли афсонаро ба саҳнаи драммавии шавқовар табдил медиҳад ва мӯҳтавои онро ғанӣ мегардонад. Афсонаҳои ишқӣ-ромаитикии «Тоҳир ва Зӯҳро», «Тошӣ», «Ориф ва Оим», «Девонаҳусайӣ» ва «Девонаначмон» аз қабили афсонаҳои беҳтарин ба ҳисоб мераванд. Дар ин афсонаҳо низ порчаҳои шеърӣ зиёд корбаст шудаанд. Оиҳо низ дар маҷмӯаҳои дигар вариантҳои худро доранд. Барои мисол афсонаи «Тошӣ»-ро тавассути ҷадвали зер нишон медиҳем.

Тошӣ (2, 414-416)

*Асии сиёҳи чубкара,
Ёло дора ёли бара
Кофарбача сар сар мебура.
Ай ио қашидум мӯза,
Сад тири сӯзон хурдай,
Дар ишқи духтар мерава.*

*Тоширо дидорӣ қунед,
Ҷонша ҳаридорӣ қунед,
Тошӣ белашкар меравад.
Бо тири тиркаш меравад.*

*Як қамчинам андохтӣ,
Ёри худта нашинохтӣ?
Нозои гул бо гул равон,
Эй гул, ҳаридорут манам.*

Тошхон ва Моҳу (8, 153-156)

*-Асии саманди чун кара
Ёлу думуш мун бара,
Тошӣ агар дил мебара,
Эй, сарта гардум, Моҳуме.
Ёрош бурое, ёрӣ қуне,
Тошния дидорӣ, қуне,*

Чонша харидорй куне,
Э гул, ки қурбонат шавам.

-Асии сиёҳа тохтӣ,
Як қамчину андохтӣ.
Чува ёрта нашнохтӣ?
Э гул, харидорут шавум.

Тошӣ (5, 180-183)

Асии снён чубқара,
Ёло дора ёли бара.
Кофарбача сар мебура,
Ай ио қашидум мӯза,
Чоҳои корд месӯза,
Сад тири сӯзон хӯрдай,
Дар ишқи духтар мерава.

Тоширо дидорй кунен,
Чонша харидорй кунен.
Тошӣ белашкар мерава,
Бо тири тиркаш мерава.

Як қамчинам андохтӣ,
Ёрӣ хидта нашнохтӣ.
Нозои гул бо гул равон,
Эй гул, харидорут манам

Чуноне ки мебинем, фарқияти вариантҳо асосан дар мисраъҳо, калимаҳо, тарзи баён, яъне гӯиши худи гӯяндаҳо ба ҷашм мерасад. Мисли калимаҳои «меравад – мерава; мебарад-мебара; кунед-кунен; худта-хидта» ва ғайра, ки ин ҳодиса бевосита ба завқу табъи худи гӯяндагони афсонаҳо вобастагӣ дорад. Мисоли дигар афсонаи «Тоҳири Зӯҳро» мебошад. Афсонаи Тоҳири Зӯҳро дар маҷмӯаҳои «Афсонаҳои тоҷикӣ», «Афсонаҳои Ӯротеипа» ва ғайра ба табъ расидаанд. Ин афсона аз ҷиҳати ҳаҷм бузургтар буда, иорчаҳои шеъриро бештар фаро гирифтааст. Назми ин афсонаро аксаран рубоиҳову дубайтиҳо ташкил медиҳанд. Яке аз ҳусусиятҳои вариантинонкии афсонаи мазкур ин аст, ки дар баъзе маҷмӯаҳои афсона, монанди «Афсонаҳои Ӯротеипа» ва «Афсонаҳои Қашқадарё» насри афсона ба забони тоҷикӣ буда, порчаҳои шеърии он ба забони ўзбекӣ аст. Ин ҳодиса

низ ба гўяндагони афсона иртибот мегирад. Маълум аст, ки төйдоде аз мардуми ноҳияи Ўротеипа (ҳозира Истаравшан)-ро ўзбекҳо ташкил медиҳаид. Аз ин рў, ба хотири омехтагии забони тоҷикӣ ва ўзбекӣ дар байзэ аз ин маҳалҳо гўяндагон барои ҷалб намудани диққати шунаваидагон назми афсонаро ба забони ўзбекӣ сурудаанд. Ин ҳодиса дар водии Қаниқадарё, ки дар самти ҷанубии Ҷумҳурии Ўзбекистон ҷойгир буда, тарафи шарқии он бо Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳаммарз аст, ба мушоҳида мерасад. Водӣ аз замонҳои қадим яке аз мавзеъҳои суғднишии Осиёи Миёна ба шумор мерафт. ҳоло қисми асосии аҳолии онҷоро ўзбекон ташкил медиҳаид, тоҷикон бошанд аз рӯи миқдор ҷои дуюмро ишғол мекуиад. (4, 5)

Дар инҷо низ гўяндагон ба сабаби омехташавии забоиҳо порчаҳои шеърии афсонаҳои ёдшударо ба забони ўзбекӣ меконанд. Ва дар ҷадвали зер варианти назми афсона, ки ба забони ўзбекӣ суруда шудааст, оварда мешавад:

Тоирӯ Зўҳро (3, 251-257)

*Су келар эмиш-эмис, Тойирҷон,
Сандуқ пчпда кишишиш.
Саидин башқа ёр қилсам, Тойирҷон,
Қон келса лахта-лахта,-гуфтас.*

*Су келар эмиш-эмис, Зўроҷон,
Сандуқ ичида кишишиш,
Саидин башқа ёр қилсам, Зўроҷон,
Қон келса лахта-лахта.*

*Юриниз корвон булуб,
Корвондин сорвон булуб,
Тойирҷонни юқотиб,
Юрунииз ҳайрон булуб.*

*Тепиада чиқдиқ бугун,
Теппадин тоитик тутун.
Юқотган Зўроҷонни,
Дарагин тоитик бугун.
Қатор-қатор түяллар,
Қаторлашиб келинглар.*

Зүрочондин хабар тоитум,
Қанотим йүқ учгани.

Бу тоғлар балан тоғлар,
Мен ғарига ким йиглар?
Ғарига ғариг йиглар,
Ғариг аёғин боғлар.
Мен ғарига ким йиглар?

Тоҳири Зўҳро (4, 57-66)

-Сув келур ахта-ахта,
Сандуқинг темуртакта.
Сандин биравни айтсам,
Бичоқлаб улай узимни – лахта-лахта.

-Эй устон саннуқсоз,
Саннуқа маҳкам соз.
Агар яг чакка дарод об,
ҳаммета қунам хонахароб!

-Сув оқаре, сув оқар,
Сув тагидан қум оқар.
Манам оқдиму қиттим
Гариг онамни ким боқар?

Тоҳир десам санми сан,
Насихатни олмассан.

-Сув оқаре, сув оқар,
Сув тагийдан, қум оқар.
Манам оқдиму кеттим,
Зўҳроойни ким боқар.

-Сув оқаре, сув оқар,
Манам оқдиму кеттим,
Ширинзабонни ким боқар?

-Тоҳир десам санми сан,
Насихатим олгии сан.

*Қачан әлчи юборсам,
Бир пас турмай ҹунайсан*

*-Корвон бўлдик,
Корвонларга сорвон бўлдик,
Зўҳроой ёрига хавар кетти,
Тополмасдан ҳайрон бўлдик.*

*-Тоғданларе, тоғданлар,
Тоғданлари а қўтганлар,
Отамку ҳам пошшодур,
Аскарларга қўй гўшти топпилмабтур,
Тоҳир деган йигитни сўялар.*

Хулоса, фолклор эҷоди оммаи мардум буда, ҳар як фарди чомеа метавонад озодона асарҳои фолклориро мувофиқи донишу талаботи худ қабул карда, ҳангоми интиқол бо завқу салиқаи худ ба дигарон гўяд. Табиист, ки дар ин ҳол вариантҳои зиёди як матни фолклорӣ ба вуҷуд меоянд.

Масъалай вариантнокӣ дар ҳамаи жанру хелҳои фолклорӣ як хел нест. Достон ва афсонаҳои ҳалқӣ айнан дар хотир намемонанд. Аз ин рӯ, матнҳое, ки аз тарафи гўяндагони гуногун гуфта мешаванд, аз яқдигар фарқ карда меистанд ва дар натиҷа вариантҳои нав ба нав ба амал меоянд.

Дар асарҳои ҳаҷман хурд вазъият дигар хел аст. Асарҳои манзум, чунонки дар мисоли чистонҳо, зарбулмасалу афоризмҳо, байтҳо, дубайтию рубоиҳои ҳалқӣ дида мешавад, нисбат ба асарҳои мансур ба осонӣ дар хотир нақи мебанданд. Бинобар ин ҳар як гўяндаи ин намуди асарҳои ҳалқӣ барои айнан истифода намудани онҳо кўшиш мекунанд. (7, 57)

Таҳлили вариантнокии иорчаҳои шеърии афсонаҳо дар маҷмӯаҳои гуногун моро ба хулосае меорад, ки ҳар як гўянда дар тасвир ва илова намудани матнҳо озод аст. Вай метавонад шеърро ба тариқи наср шарҳ диҳад ё ин ки ба шакли кўгоҳу ихчам онро баён қунад, муродифҳои калимаҳоро иваз намояд ва ё ин ки онҳоро тағиyr диҳад. Аммо ба нигоҳ доштани қолабҳои шеърӣ риоя мекунад.

ПАЙНАВИШТ

1. Амонов Р. Очерки эҷоднёти даҳанакии Кӯлоб. – Душанбе, 1963
2. Амонов Р., Обидов Д. Афсонаҳои тоҷикӣ. – Душанбе, 2008
3. Афсонаҳои Самарқанд. – Душанбе: Нашр. АФ РСС Тоҷикистон, 1995
4. Қодиров Рашид. Фолклори тоҷикони Водии Қашқадарё. – Душанбе, 1998
5. Маҳдиев Саъдӣ. Фолклори Норак. – Душанбе: Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1963
6. Маъсумӣ Н. Фолклори тоҷик. Курси конспективӣ барон гоибонҳои Институти педагогӣ. – Сталиnobod, 1952
7. Муродов Ф. Вариантнокии зарбулмасал ва мақолҳои ҳалқии тоҷикӣ. – Душанбе, 2001
8. Рабиев Ҷалил. Афсонаҳои Ӯротеппа. – Душанбе, 1992
9. Раҳмонӣ Раҷшан. Шугҳои Бухоро дар сабти Раҷшани Раҳмонӣ. – Москва, 1997
10. Розенфельд А.З. Намунаҳои фольклори Дарвоз. – Душанбе, 1955
11. Сафиева Гулруҳсор. Фолклори Водии Қаротегин. – Душанбе: Нашриёти «Маориф», 1986
12. Сухарев И.А. и Сухарева О.И. Материалы по таджикскому фольклору. – Самарқанд, 1934
13. Улуг-заде Э.С. Таджикские четверостишия (Автор канд.дисс.). – Душанбе, 1972

*Версификационная вариантность
стихотворных отрывков в таджикских сказок*

Ф. Саидкулова

*Ключевые слова: фольклор, таджикские сказки, поэтические
отрывки, вариантность, народные сказители.*

В статье анализируется проблема вариантности поэтических отрывков таджикских сказок. Автор на основе многочисленного и достоверного материала предпринимает попытку выяснить значение и роль использования стихотворных цитат в таджикских сказках и доказать причины появления вариантности.

Вариантность стихотворных цитат таджикских сказок имеет органическую связь с деятельностью народных сказителей, то есть

народные сказители играют исключительно важную роль в возникновении того или иного варианта стихотворного отрывка.

Versificative Variativeness of Poetical Fragments in Tajik Fairy-Tales

F Saidkulova

Key words: folklore, Tajik fairy-tales, poetical fragments, variativeness, folk bards

The article dwells on the problem of variativeness concerned with the fragments from Tajik fairy-tales. Proceeding from the assumption of voluminous authentic materials she undertakes an attempt to elicit the significance and role of poetic citations used in Tajik fairy-tales and to prove the reasons of occurred variativeness.

This variativeness is organically connected with the activity of folk bards who played an exclusively important role in this process as a rise of this or that variant of a versified fragment depended on them only.